

содружество(1787-1791 гг.).- Кишинев, 1968; Ї ж. Россия и освободительная борьба молдавского народа против османского ига в конце XVIII в.- Кишинев, 1976; 11.Шульман Е. Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 г.на Брацлавщине.-С. 96; 12.Мохов Н.А. Очерки истории молдавско- русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX в.).- Кишинев, 1961; Мохов Н.А. Стратиевский К. В. Роль русского и украинского народов в исторических судьбах Молдавии.- Кишинев, 1963;13.Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в.- В кн. Карпато-дунайские земли в средние века.- Кишинев, 1975.- С. 39-54; 14.Жуков В. И. Города Бессарабии в 1861- 1900 гг.- Кишинев, 1975; 15.Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в.- Кишинев, 1966; Його ж. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX ст. – Кишинев, 1981; 16.Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. – Кишинев, 1979; 17.Жаркуцкий И. И. Развитие мелкотоварной промышленности в левобережных районах Нижнего Поднестровья в II половине XIX – начале XX ст.В кн. Исторический акт 1812 г. и его значение в судьбах молдавского народа. – Кишинев, 1982.- С.-113- 149; Його ж. Развитие виноградарства и виноделия в Левобережном Поднестровье в 60 – 90-х гг. XIX в. В кн. Вопросы истории Молдавии XIX- начала XX вв.- Кишинев, 1984.- С.- 70- 98; Його ж. Развитие промышленности и торговли в левобережных районах молдавского Поднестровья в пореформенный период (1861- 1905 гг.) – Кишинев,1985; 18.Stati V. Moldoventi la vasavit de Nistru. – Chisinau, 1995;19.История румын. Бессарабия и Транснистрия (1812-1993 гг.)- Кишинев, 1995; 20. Ожог И., Шаров И. Краткий курс лекций по истории румын.- Кишинев, 1997; 21.Цвиркун В. Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Дмитрия Кантемира в России // Молдавский исторический журнал.- 1974.- № 2.-С.9–16; 22.Полушин В. Т. Тирасполь на грани столетий.- Тирасполь, 1995.

А.М. Тростогон

ФРАНЦУЗЬКІ ВИТОКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ЗА ПРАЦЯМИ МЕДІЄВІСТІВ ШКОЛИ „АННАЛІВ”

Інтерес до минулого і майбутнього Європи викликаний перш за все об’єктивною зміною її ролі в сучасному взаємопов’язаному світі. Протягом століть вона була безсумнівним світовим лідером і наразі залишається одним з найважливіших регіонів розвитку людства. Попри вперті закиди американських вчених про занепад Європи, вона, як і раніше, посідає провідне місце в загальносвітовій структурі. Нові підходи до європейських проблем стимулюються і новим політичним мисленням, що з’явилося на сході Європи. Воно дозволяє новаторськи підійти до співвідношення національно-державного, регіонального і загальнолюдського, підштовхує до вивчення витоків і особливостей європейської цивілізації, аналізу історичних поглядів західних дослідників на цю проблему. В цьому сенсі значний інтерес являють собою праці видатних французьких істориків так званого нового напрямку від Мішле, ідеї якого принесли школі „Анналів” другу молодість, до Броделя, Ле Гоффа, Дюбі та ін. Кожен з них на певному етапі наукових розвідок, а то й впродовж всього життя, ставив перед собою ряд питань, котрі торкалися проблеми народження і становлення європейської цивілізації, єдності Європи, місця і ролі Франції в цих процесах.

Поняття „європейська цивілізація” міцно утвердилося ще до Великої французької революції і, на думку прихильників школи „Анналів”, найбільш яскравого і багато в чому визначального явища в історіографії XX ст., включало в себе греко-римську спадщину, християнство, систему філософських вчень. В центрі уваги істориків „нової школи” знаходились пошуки відповіді на питання: як Європа стала Європою, чому вона випередила інші цивілізації і на певному етапі посіла панівне становище в світі?

Висхідним моментом в становленні і подальшому розвитку європейської цивілізації французькі дослідники вважали середньовіччя. Для Ж.Мішле – людини важкої долі, який попри всі життєві випробування усвідомлював себе сином свого часу, саме доба середньовіччя стала найцікавішим періодом історії, від якого бере відлік сучасна Європа і його улюблена Франція.¹(Ж.Мішле особисто не належав до школи „Анналів”, яка виникла в кінці 20-х років XX ст., проте саме він, за загальним визнанням представників нового напрямку, може вважатись її основоположником. – А.Т.)

Цю точку зору поділяє Жак Ле Гофф, який зазначає, що середні віки – це „момент творення сучасного суспільства, цивілізації, вмираючої чи мертвої в своїх традиційних

.....
.....
селянських формах, проте живої у створених нею основах наших соціальних і ментальних структур”.² Вчений наголошує, як і Мішле, на тому, що впродовж всього часу від неоліту до промислових і політичних революцій середньовіччя виглядає – принаймні в західних суспільствах – не провалом, навіть не мостом, а творчим поривом, що відрізняється розмаїттям форм розвитку. Саме ця доба, на думку дослідника, дозволяє європейцям усвідомити своє коріння, самих себе в буремній сучасності, особливостях поведінки і ментальності.³

Фернан Бродель, якому вдалося „взяти приступом” позитивістську Сорбонну і замінити класичну історію історією проблем, вважав, що висхідним початком народження сучасної Європи є XIII ст., коли розпочалося накопичення основного потенціалу напередодні „ривка” XVI – XVII ст.⁴ Історія Західної Європи до XVIII ст. постає у фундаментальній праці Броделя „Матеріальна цивілізація і капіталізм” перш за все як тривалий період повільного збирання сил промислової революції, як свого роду „передреволюція”.⁵ Дослідник вважав, що минуле, якщо його справді почути, відіграє суттєву роль в нашому житті і освіченості, а тому зрозуміти минуле – означає допомогти людям розібратись у сучасності і перемогти забуття.

Завдяки ґрунтовним історичним дослідженням, зробленим французькими вченими, їх глибокому проникненню в суспільні структури, розкриттю взаємодії матеріальної цивілізації, культури та інших соціальних факторів перед нами окреслюється образ Європи не тільки як географічного поняття, але й як єдиної цивілізації з величезними потенціями, можливістю позитивного впливу на загальносвітові процеси. Суттєвою складовою цього єдиного цілого виступає Франція, яку, за висловом Броделя, він любить „... тією ж пристрасною, вимогливою і непростою любов’ю”, якою любив її Жюль Мішле.⁶

Не можна не оцінити величезного внеску Мішле в дослідження історії Франції як частини європейської цивілізації. Завдяки монументальній праці „Історія Франції” цей плідний архітектор минулого спромігся дати Франції її обличчя, нації – живе тіло, народові – його голос.⁷ І хоча вченому дорікали надмірним романтизмом, порівнюючи його наукові праці з романами В.Гюго, все ж його послідовники Л.Февр, Ф.Бродель, Ле Гофф та інші – першими побачили в Мішле батька історії нового типу, історії тотальної, що прагне охопити минуле у всьому обсязі: від матеріальної культури до духовного стану суспільства. Бродель у зв’язку з цим зазначає, що у відкритий простір історії, створеної Мішле, вторгаються нині численні науки про людину, вони кидають на історію свій промінь, ставлять минулому нові запитання, тому обов’язок вченого досліджувати історію в її цілісності, усвідомлюючи, що єдина правдива історія – це історія загальна, де „... все пов’язане зі всім, все зі всім перемішано”.⁸

Жюль Мішле, який був ентузіастом архівів, свою „Історію Франції” супроводжує численними документальними додатками. Знання мов, блискуча освіта сина знедоленого Наполеоном ремісника, зробили його історичні праці втіленням ерудиції. Франція для дослідника є живою істотою, народження якої вчений відносить десь до тисячного року, подаючи дивовижну описову таблицю, де про основні провінції говориться так, наче вони фізіологічні органи, необхідні для гармонійного функціонування соціального тіла. Мішле рішуче змінює функцію історії: замість сухого переліку подвигів і злочинів королів та знаті він веде епічну розповідь про народження і розвиток французької нації, в якій стільки „фізичного” і „фізіологічного”, яку потрібно вивчати радше серцем і уявою, аніж розумом.⁹ Саме в середньовічній Франції з’являється, на думку історика, французька нація і французька мова, котрі, починаючи з Гуго Капета до 1000 року, постають із лісів і річок, морських берегів і боліт. Ніхто з дослідників до Мішле не зміг так глибоко осягнути історію своєї країни в європейському контексті від часів Ет’ена Марселя до часів Дантона. Жоден до нього так безпосередньо і поетично не зрозумів душу епохи, передусім середньовіччя, як початку європейської цивілізації. Те, що належить перу Мішле, не має собі рівних, зазначав Бродель.¹⁰

В іншій не менш відомій монографії „Народ” Ж. Мішле змальовує Францію як спільну для всіх народів світу батьківщину. Закони Франції, зауважує він, це закони розуму, історія Франції – це всесвітня історія, Франція – це принцип загального братерства і, навіть штики французьких солдат – „святі шпики”, яким належить стримувати натиск „варварів”.¹¹ До останнього подиху Мішле залишався істориком свого народу, про що б він не писав, – про „жаків” чи історію Жанни д’Арк. Трагічні події франко-пруської війни стали для нього важким ударом, перебуваючи у цей час в Італії, він ще знайшов в собі сили написати брошуру „Франція перед обличчям Європи”, де в останній раз висловив надію на відродження французького народу. Для Мішле вузький сюртук професора-історика виявився занадто вузьким, бо за своєю творчою уявою він залишився першим французьким автором, який по-справжньому зумів показати живе, реальне обличчя Європи і його улюбленої Франції від середньовіччя до нових часів.

Мішле лише вирушив на пошуки втраченого часу, а справжнім володарем простору і часу в історичній науці ХХ ст. по праву вважається Фернан Бродель. Сформувавшись під впливом Люсьєна Февра, Анрі Піренна, Марка Блока Бродель створює власний глобальний метод досліджень, який полягав у славетному розчленуванні часу на три рівні: майже непорушна, мовчазна, „мінеральна” історія, що виважує зв’язки людини з її природним середовищем, „соціальна” історія, яка займається ритмом життя економічних груп, сільських та міських громад та національних держав, і, нарешті, швидка, бурхлива, „подієва” історія, яка вкриває брижами поверхню речей.¹² Уславлена концепція „часу історії”, котру він блискуче виклав 1 грудня 1950 року в Коллеж де Франс, стала змістом великої трилогії: „Структури щоденного”, „Гри обміну” і „Часу світу”. Мова йде не тільки про Францію чи Європу, автор торкається всіх континентів і ніби зводить триповерхову будівлю: унизу – матеріально різноманітне, буденне життя; на поверх вище – краще організоване економічне життя, що веде прямо до економіки з конкуренцією на ринку; нарешті, на останньому поверсі – капіталістичне підприємство.¹³

Виділивши в якості основної одиниці виміру минулого людства в просторі економічно об’єднаний регіон, Бродель датував виникнення першого такого регіону в Європі XI – XIII ст.ст.; за ним ішли наступні – аж до нашого часу. Провівши колосальне зважування світу від середньовіччя до початку промислової революції, дослідник погодився з тезою М.Блока про те, що історії Франції не існує, – існує лише історія Європи, і доповнив її твердженням, що єдиною істинною історією є історія всесвітня. Ф.Бродель вважав, що історія його батьківщини тісно переплетена з долями світу та Європи і допомагає пролити світло на їх взаємопов’язаний розвиток. Винайшовши нове сприйняття часу – довго тривалість, він визначив часові і просторові координати своїх досліджень – Франція, Європа, світ.¹⁴

Шукаючи в просторі і часі необхідні об’єкти порівняння, перетворюючи минуле своєї країни в свого роду полігон для міжпросторових і міжчасових співставлень, покликаних допомогти вловити зв’язки, тенденції і повтори, Ф.Бродель поповнив інструментарій історика найдосконалішими знаряддями досліджень, позиченими в гуманітарних науках. Вчений визнавав, що сама собою історія захоплювала його менше, ніж об’єднаний кортеж гуманітарних наук, які, в свою чергу, щоб бути чогось вартими, повинні зважати на історичні виміри. Тим самим Бродель підкреслював, що кожна наука залежить не тільки від себе самої, але й від суміжних дисциплін. В цьому сенсі він образно зауважував, що „... з останнього поверху башти Монпарнас і з верхівки собору Паризької богоматері Париж виглядає по-різному, але в обох випадках нам відкривається панорама міста в його цілісності”¹⁵

З таким оснащенням Бродель уподібнюється до тих сміливих мореплавців доби Відродження, які, зневаживши каботажне плавання своїх попередників, свідомо брали курс на відкрите море. Тим морським простором була для нього тотальна історія, яку він прагнув досліджувати у світлі різноманітних наук про людину: антропології, географії, політології, соціології, культурології тощо.

Кордони економічних регіонів і цивілізації, на думку Броделя, не обов'язково співпадають: економічний, політичний, соціальний центр перших може і не бути центром культури. Кожний економічний регіон має свій центр, ядром якого є пануюче місто, з часом відбувається зміщення центрів і відповідних їм міст. Послідовність їх у Європі, за Броделем, була наступною: Венеція, Антверпен, Генуя, Амстердам, Лондон. Особливістю європейського економічного регіону була відсутність сильної централізованої влади: на території одного регіону змагалися в сусідстві різні міста, економіки, держави, інтенсифікуючи таким чином виробництво, обмін, роблячи їх більш ефективними.¹⁶ Але основне, що виділяло Західну Європу і створювало переваги її економіці, – це наявність розвинутої колоніальної системи. Дослідник також зауважує, що західноєвропейський економічний регіон наче вийшов за кордони континенту, одержуючи вигоду з залежних, слаборозвинених, захоплених країн.

Виникнувши в середньовіччі на ґрунті християнства, європейська єдність, вважає Ф.Бродель, впродовж п'яти століть зазнала багатьох своїх злетів і падінь. Такі явища як Відродження, Реформація, класицизм, Просвітництво, романтизм пересікали кордони і ставали загальноєвропейськими культурними феноменами. Інтерес до витоків європейської цивілізації, місця Франції у її становленні виявився і у багатьох істориків третього покоління так званої „нової школи”, перетвореної Броделем на міжнародний науковий осередок.¹⁷ Як і їх наставник, шукали обґрунтування передумов єдності Європи, усвідомивши, що свій початок єдина європейська цивілізація бере з XIII ст., коли було досягнуто апогею чисельності населення, політичної стабільності, рівня інтелектуального життя тощо.¹⁸ В центрі цих процесів – Франція, історія якої, на думку Броделя, багато в чому може їх пояснити, проникнувши крізь національні, релігійні та мовні кордони, показавши в просторово-часових варіаціях різноголосся людської діяльності, матеріального життя, торговельних шляхів, подій войовничої історії.

Відповідаючи на питання: „Що таке Франція?” в однойменному дослідженні, вчений прагнув охопити цілий світ за допомогою історії, порівнюваної в часі, з використанням мови тривалої часової протяжності і діалектики минулого та теперішнього.

Завдяки науковій спадщині видатних французьких істориків Ж.Мішле, Ф.Броделя, Ж. ле Гоффа, Ж.Дюбі та інших представників нового напрямку, молоде покоління дослідників вчиться бачити минуле в єдності і взаємозв'язку всіх компонентів, трактувати події історії своїх держав і Європи в цілому на основі поглибленого порівняльного аналізу, відчувати себе невід'ємною частиною загальноєвропейської спільноти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мішле Ж. Народ.- М., 1965.- С. 168; 2. Ле Гофф Ж. Другое средневековье: Время, труд и культура Запада.- Екатеринбург, 2000.- С.8; 3. Там само.- С.9; 4. Амальві К. Викладання історії у Франції// Кур'єр ЮНЕСКО.- 1990.- Червень.- С.18; 5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV- XVIII ст.- К., 1995.- Т. 1.- С.11-12; 6. Бродель Ф. Что такое Франция? Пространство и история.- М., 1994.- С.5; 7. Амальві К. Мішле// Кур'єр ЮНЕСКО.- 1990.- Червень.- С.15; 8. Бродель Ф. Что такое Франция?- М., 1994.- С.7; 9. Ле Гофф Вказана праця.- С.19; 10. Бродель Ф. Что такое Франция?- Т.1.- М., 1994.- С.6; 11. Мішле Ж. Вказана праця.- С.183; 12. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. – К., 1995.- Т.1.- С. 484-485; 13. Яковець Ю. История цивилизаций.- М., 1997.- С.143; 14. Бродель Ф. Что такое Франция? – Т.1.- М., 1994.- С.10; 15. Бродель Ф. Вказана праця.- С.11; 16. Фадеева Т. «Европейская цивилизация» и «европейская идентичность»: современные зарубежные интерпретации// Европейский альманах. История. Традиции. Культура.- М., 1990.- С.173; 17. Там само.- С.174; 18. Дюби Ж. История Франции. Средние века. От Гуго Капета до Жанны д'Арк.- М., 2000.- С.8.

Ю. І. Демидас

**МАТЕРІАЛИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ТА ЇХ РОЛЬ У ВИВЧЕННІ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ**

Серед матеріалів з економічної історії Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст., що містяться у Кам'янець-Подільському міському державному архіві, значне місце посідають документи з розвитку кооперації. Вони поділяються на дві групи: опубліковані джерела та документальні неопубліковані (матеріали фондів). Кожна з цих груп має свої особливості, вони взаємодоповнюють одна одну.

Найчисельнішу групу опублікованих джерел становить періодична преса. Стосовно кооперативного руху вона виконувала дві функції: інформативну (інформування читачів про різноманітні події, що відбувалися в краї, зокрема про діяльність кооперативів) та популяризаторську (висвітлюючи на сторінках газет та журналів проблеми теорії та практики кооперативного будівництва, кооператори-активісти прагнули зацікавити й залучити до нього якомога більше учасників). Тому, порівняно з іншими джерелами, саме періодичні видання містять найрізноманітнішу інформацію на кооперативну тематику.

У спеціальних кооперативних журналах, таких як “Кооперативная жизнь”, “Вестник кооперации”, “Наша кооперация”, є матеріали про кооперацію всієї Російської імперії, зокрема в українських землях. Ці видання змальовують загальну картину розвитку кооперації в усій державі. Про кооперацію Подільської губернії тут є лише поодинокі повідомлення¹, тоді як іншим українським губерніям приділяється більше уваги. Звідси випливає, що Поділля не було серед лідерів кооперативного руху.

У Подільській губернії не було спеціального кооперативного органу, але місцеві періодичні видання розглядали на своїх сторінках проблеми кооперації. Найбільше це стосується журналу “Экономическая жизнь Подолии” та газет “Світова зірниця”, “Подолия”.

В журналі подільського земства “Экономическая жизнь Подолии” систематично друкувалися матеріали про кооперацію. У 1914 р. тут навіть з'явилася спеціальна кооперативна рубрика. У виданні знаходимо відомості про всі форми кооперативних товариств, що розвивалися на Поділлі: споживчі, кредитні, ощадно-позичкові, сільськогосподарські, артіль. Тут міститься інформація, що характеризує динаміку зростання кількості кооперативних установ², їх консолідацію, окремі аспекти діяльності товариств (поширення кооперативної літератури, порядок страхування кооперативного майна³ тощо). Редакція намагалася підтримувати зв'язок із кооперативами, час від часу розсилаючи їм опитувальники. У такий спосіб збиралися відомості про кількість, чисельність, тривалість існування товариств, їх матеріальне становище, з'ясовувалися недоліки у функціонуванні кооперативних установ, розроблялися рекомендації щодо вдосконалення їх діяльності. Проте товариства не завжди бажали співпрацювати з журналом, не надсилали відповідей на запитання анкет, не надаючи цьому великого значення. Скажімо у 1913 р. редакція надіслала анкети у всі діючі тоді споживчі товариства, а відповіді отримала лише від половини з них⁴. За таких обставин виведені й опубліковані виданням середні показники не завжди відображали реальне становище кооперативних установ. Але це не применшує значення “Экономической жизни Подолии” для вивчення історії кооперації, оскільки журнал часто є єдиним джерелом статистичних відомостей.

У виданні вміщено публікації місцевих земців і кооператорів (В. Ворникова⁵, Р. Реннінга⁶, Г. Крассія⁷, І. Кальницького⁸, І. Волошиновського⁹, В. Масюкевича¹⁰ та інших), які висловлювали свої теоретичні міркування щодо кооперації та аналізували її практичну діяльність. На сторінках журналу містяться матеріали, присвячені розвитку кооперації в окремих повітах¹¹, а також інформація про діяльність окремих кооперативних організацій¹², проведення кооперативних нарад та з'їздів¹³, організацію кооперативних курсів¹⁴. Цікавим і об'ємним є матеріал, що стосується діяльності Подільського земства¹⁵. Він ілюструє його важливу роль у розгортанні кооперативного будівництва. Окремі публікації відображають ставлення до кооперації органів влади, церкви, населення.

Газета “Світова зірниця” – джерело дещо іншого характеру. Вона друкувалася українською мовою, для селянства. На відміну від “Экономической жизни Подолии”, матеріали “Світової зірниці” охоплюють раніший період історії кооперативного руху. На

шпальтах газети кооперації приділено трохи менше уваги, але висвітлено такі аспекти кооперативного життя, про які вищезгадане видання не зазначає. Скажімо, тут вміщено кілька статей, у яких у доступній для селянства формі пояснюється зміст ряду економічних термінів (наприклад “кооператив”, “споживач”, “товариська крамниця”). Автор цих публікацій, засновник газети І. Волошиновський, прагнув заохотити в такий спосіб селян до участі в кооперативному русі¹⁶. Вивчення даних матеріалів дозволяє не лише встановити факт пропагування кооперативних ідей, а й з’ясувати, в якому ракурсі розглядали кооперацію самі пропагандисти, яку мету ставили перед нею. Іноді селяни надсилали до редакції листи із запитаннями стосовно кооперації і читали на сторінках газети відповіді. Тому “Світова зірниця” до певної міри висвітлює і позицію селянства. З ініціативи І. Волошиновського при Подільському товаристві сільського господарства і сільськогосподарської промисловості було створено Відділ з поліпшення малих господарств, одним із завдань якого було сприяння кооперативному будівництву. На шпальтах “Світової зірниці” існувала рубрика “Вісник відділу дрібного господарства”, у якій читачів систематично інформували про його діяльність.

Газета “Подолія” є церковно-громадським, політичним та літературним виданням. Економіці тут приділяється мало уваги. Але при дослідженні кооперації газета є цікавою тим, що в ній щомісячно друкували повідомлення про затвердження статутів нових товариств і їх відкриття в тому чи іншому населеному пункті. Це дозволяє з’ясувати територію поширення кооперативного руху, звірити їх зі статистичними даними.

Варто сказати про певні труднощі, що виникають під час аналізу матеріалів періодики. Найбільше плутанини у статистиці. Часто розбіжності спостерігаються не лише між даними, що подаються на сторінках різних видань, а й у відомостях одного джерела. Це зумовлюється тим, що в одному випадку береться статистика на початок року, а в іншому – на його кінець (хоча редакція цього не уточнює), або кількість кооперативів подається на початок, а чисельність членів у них – на кінець року. Видання повідомляли або про кількість кооперативів, статuti яких були затверджені, або про кількість функціонуючих установ (це знову ж таки не завжди конкретизувалося). Звісно, що перших завжди було більше, ніж других. Крім того, розсиланням анкет у товариства і зведенням статистичних даних займалися різні установи. Кожна з них отримувала у відповідь різну кількість звітів, тому виведені на їх основі середні показники відрізнялися.

Більшість публікацій у пресі стосуються періоду піднесення кооперативного будівництва (1906-1914 рр.), коли товариства відігравали помітну роль в економічному та суспільному житті Подільської губернії. Преса майже не висвітлює період зародження та розгортання кооперативного руху (починаючи з 60-х рр. ХІХ ст.). Очевидно кооперація була тоді слабкою і не привертала увагу журналістів. Інформація про початковий етап міститься в архівних фондах.

На відміну від систематизованих опублікованих матеріалів, архівні документальні джерела архівних фондів містять відомості більш епізодичного характеру, їх опрацювання – досить трудомісткий процес. Але вивчення документів дає можливість перевірити факти, надруковані у пресі, а також виявити нові. Матеріали стосовно розвитку кооперації містяться в фондах № 228 “Канцелярія Подільського губернатора” та № 629 “Подільське губернське у справах про товариства присутствіє м. Кам’янець-Подільського” опису 1. Ці документи, як джерела дослідження кооперації, можна поділити на три групи: ті, що відображають політику влади щодо кооперативного руху; ті, що свідчать про ставлення до кооперації політичних партій; ті, що містять інформацію про відкриття й діяльність конкретних кооперативних установ.

Документів першої та другої груп у КПМДА мало. Певна інформація міститься у фонді № 228. Його матеріали відображають політику київського, подільського та волинського генерал-губернаторів та безпосередньо подільського губернатора щодо відкриття нових товариств та нових статутів¹⁷, проведення кооперативами економічних та

просвітницьких заходів¹⁸, збирання статистичних відомостей¹⁹, зобов'язання земства сприяти розвитку кооперації і визначення його функцій у цій галузі²⁰. Серед матеріалів фонду № 629 є відомості про участь “Союза русского народа” в поширенні кооперації на Поділлі²¹. Тут повідомляється не лише про пропагування монархістами кооперативних ідей, а й практичну роботу в цьому напрямку: відкриття споживчих товариств у ряді населених пунктів. Із документів видно, що іноді всередині кооперативу виникали конфлікти членів СРН із рештою учасників товариства.

Найчисельнішою є третя група джерел. У фонді № 629 знаходиться близько восьмидесяти однотипних справ за 1910-1915 рр., кожна з яких описує процес організації окремого кооперативу. У них є інформація про подання клопотання про відкриття товариства на ім'я губернатора, прослідковується процедура затвердження статуту, відомості про соціальну приналежність, вік, національність учасників, додаються поліцейські звіти про благонадійність членів, примірники статутів. Дослідження цих документів дає можливість вивчити ряд аспектів у розвитку кооперації того часу: причини створення товариства та мета, яка ставилася його учасниками; організаційна структура кооперативу, порядок вступу до нього, формування майна, спосіб управління; хто найчастіше виступав ініціатором створення товариства, а отже – яка категорія населення найсвідоміше підходила до ідей кооперації; склад учасників кооперативу. Цінною є інформація про взаємини між представниками різних національностей всередині кооперативу: українців, поляків, євреїв; розмір вступного внеску та паю. Аналіз цих відомостей дозволяє зробити висновок про матеріальне становище членів кооперативу зокрема та товариства загалом, масштаби його діяльності та перспективи розвитку; територія, на яку поширювалась діяльність кооперативної установи (один чи кілька населених пунктів, волость).

У цих документах великий інтерес для дослідника становить те, чи були зареєстровані товариства діючими. При розгляді матеріалів під таким кутом зору їх доцільно поділити на 3 групи:

Справи, у яких зазначається і дата реєстрації статуту, і час початку функціонування кооперативу;

Документи, в яких повідомляється, що зареєстроване товариство не відкрилося або закрилося і вказується причина (найчастіше – брак коштів, невмілі дії правління чи початок Першої світової війни);

Справи, в яких вказується лише дата затвердження статуту, але нічого не говориться про відкриття товариства. При роботі з цією групою документів доводиться враховувати те, що, з одного боку, кооператив міг не повідомити органам влади про початок своєї діяльності, але з іншого він міг не відкритися взагалі.

Матеріали фонду № 228 більш різноманітні. Його велике значення для дослідження кооперативного руху передусім у тому, що документи цього фонду включають відомості з історії зародження і початкового етапу розвитку кооперації²² в губернії. Вони дають відповідь на запитання, які види кооперативів з'явилися тут найпершими і чому, розповідають про їх засновників, проблеми розвитку, що були властиві всім товариствам початкового періоду. Документи вказують на неправильне розуміння змісту та значення кооперативних ідей, вбачання в кооперативах джерела легкої наживи. Тут знаходиться перелік перших кооперативних установ і тих із них, що закрилися²³, міститься інформація про причини закриття, ревізії, розслідування і виявлення зловживань, шахрайства, здійснених членами правління кооперативів.

Із документів пізнішого періоду (з початку ХХ ст.) дізнаємося про організацію кооперативних курсів²⁴. Особливий інтерес викликають матеріали про заборону проводити заняття українською мовою та поширювати україномовну літературу, з проблем сільського господарства, зокрема на кооперативну тематику.

Фонд № 228 включає в себе широке коло аспектів сприяння земства кооперативному рухові²⁵: розподіл функцій між губернським і повітовими земствами, вивчення умов

розвитку кооперації, створення нових і впорядкування діяльності існуючих товариств, проведення кооперативних нарад і з'їздів, субсидування й інструктування кооперативів тощо.

Таким чином, матеріали КПМДА мають важливе значення для вивчення кооперативного руху Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Матеріали періодики слід поділити на підтипи: а) історія кооперації; б) теорія і пропагування кооперативних ідей; в) статистика; г) повідомлення про практичну діяльність кооперативів. Характерною особливістю документів є те, що фонд № 629 дає інформацію про порядок організації кооперативних установ, а фонд № 228 – про їх функціонування, взаємодію з органами влади та місцевого самоврядування. Використання різноманітних джерел дозволяє повніше висвітлити проблему, скласти цілісне уявлення про розвиток кооперативного руху в Подільській губернії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 6. – С. 11; Наша кооперация. – 1913. – № 1. – С. 26; Кооперативная жизнь. – 1914. – № 6. – С. 415-416; 2. Дуткевич В. Сельские кредитные кооперативы в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подольи (далі ЭЖП) – 1913. – №3-4. – С. 64; Кредитная кооперация в районе Винницкого отделения Государственного банка в начале 1913 г. // Там само. – № 8-9. – С. 42-43; Состояние потребительской кооперации в Подольской губернии // ЭЖП. – 1914. – №12. – С. 13-16; 3. Маркевич Е. Страхование товаров и потребительские общества // ЭЖП. – 1913. – №7. – С. 6-11; 4. ЭЖП. – 1914. – № 10. – С. 42-43; 5. Ворников В. Потребительская кооперация в Подольской губернии // Там само. – 1913. – № 1. – С. 13-28; Його ж. Из истории и теории Подольской потребительской кооперации (к вопросу об условиях организации потребительских обществ и их объединений) // Там само. – 1914. – № 4. – С. 10-24; 6. Реннинг Р. Ф. Основные положения земского содействия кооперативному делу // Там само. – 1914. – № 4. – С. 3-13; № 5. – С. 9-23; Його ж. – Об обслуживании кредитными кооперативами Подольской губернии хозяйств своих районов // Там само. – № 7. – С. 3-9; 7. Крассий Г. О. О продаже спиртных напитков в лавках потребителей // Там само. – 1913. – № 16. – С. 30-32; 8. Кальницкий И. Кредитная кооперация и сахарные заводы // Там само. – 1914. – № 10. – С. 6-10; 9. Волошиновский И. О продаже посторонним покупателям из лавок потребительских обществ // Там само. – № 9. – С. 3-7; 10. Масюкевич В. Яланецкое ссудосберегательное товарищество // Там само. – 1913. – № 12. – С. 4-47; 11. Потребительская кооперация в Брацлавском уезде // Там само. – № 2. – С. 13-17; Филиппов Н. Из жизни мелких сельскохозяйственных обществ и товариществ в Ольгопольском уезде // Там само. – 1914. – № 21. – С. 17; 12. Гоноратское кредитное товарищество Балтского уезда // Там само. – № 12. – С. 47-49; Прусевич А. Соколецкая артель сапожников // Там само. – С. 20-27; 13. Съезд представителей потребительских товариществ Подольской губернии // Там само. – 1913. – № 8-9. – С. 55-56; Совещание представителей потребительских товариществ Каменецкого уезда // Там само. – 1914. – № 6. – С. 44; 14. ЭЖП. – 1913. – № 2. – С. 39-40; Там само. – № 8-9. – С. 57-59; Там само. – 1914. – № 4. – С. 52-53; 15. Постановления первого Подольского губернского кооперативного совещания // Там само. – № 8. – С. 27-46; Реннинг Р. Ф. О содействии земства потребительской кооперации // Там само. – 1913. – № 14. – С. 4-6; № 7. – С. 8-11; № 20. – С. 1-8; 16. Що таке “кооперація” // Світова зірниця. – 1909. – 5 січня; Що таке “товариська крамниця” і нащо вона // Там само. – 22 січня; Що таке “сільськогосподарські вистави” і нащо вони // Там само. – 29 січня. 17. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 8714. – Арк. 3; Спр. 10047. – Арк. 10, 6, 18 та ін.; 18. Там само. – Спр. 8331. – Арк. 34-40, 141-165 та ін.; 19. Там само. – Спр. 9269. – Арк. 11-14, 22 та ін.; Спр. 9874. – Арк. 17, 23 та ін.; Спр. 10289. – Арк. 10, 22; 20. Там само. – Спр. 7243. – Арк. 19; Спр. 8331. – Арк. 405-411 та ін.; 21. Там само. – Ф. 629. – Оп. 1. – Спр. 46 – Арк. 13-13 зв.; Спр. 97. – Арк. 10; 22. Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 5869. – Арк. 2-3; Спр. 10047. – Арк. 35-43 та ін.; Спр. 10192. – Арк. 1, 10 та ін.; 23. Там само. – Спр. 9874. – Арк. 23-27, 33 та ін.; 24. Там само. – Спр. 8331. – Арк. 178-251 та ін.; 25. Там само. – Арк. 406-411 та ін.

Ю.В. Легун

МАТЕРІАЛИ МІСЦЕВИХ КОНТОР УДІЛЬНОГО ВІДОМСТВА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Селянство Російської імперії за своїм юридичним статусом було неоднорідною верствою. На території Подільської губернії чисельно переважали приватновласницькі посполиті (після реформи 1861 р. – тимчасово зобов'язані селяни-власники). Приблизно у